

УДК 008+572.026]:39(=16)"19"

DOI <https://doi.org/10.15407/nte2025.04.071>

БАЛУШОК ВАСИЛЬ

кандидат історичних наук, старший науковий співробітник відділу «Український етнологічний центр» Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М. Т. Рильського НАН України (Київ, Україна).

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0003-1362-8270>

BALUSHOK VASYL

a Ph.D. in History, a senior research fellow at the *Ukrainian Ethnological Center Department* of M. Rylskyi Institute of Art Studies, Folkloristics and Ethnology of the National Academy of Sciences of Ukraine (Kyiv, Ukraine).

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0003-1362-8270>

Бібліографічний опис:

Балушок, В. (2025) Культурний ареал та початок етногенезу. *Народна творчість та етнологія*, 4 (408), 71–85.

Balushok, V. (2025) Cultural Area and the Beginning of Ethnogenesis. *Folk Art and Ethnology*, 4 (408), 71–85.

© Видавництво ІМФЕ ім. М. Т. Рильського НАН України, 2025. Опубліковано на умовах відкритого доступу за ліцензією CC BY-NC-ND (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/>)

КУЛЬТУРНИЙ АРЕАЛ ТА ПОЧАТОК ЕТНОГЕНЕЗУ

Анотація / Abstract

Стаття є спробою виявити об'єктивну підставу для етноутворення, виходячи з концепції культурних ареалів, яку сформулювали у ХХ ст. американські антропологи К. Вісслер і А. Кребер. Невдовзі фактично цю саму теорію в дещо інших термінах висловили російсько-радянські етнографи М. Левін та М. Чебоксаров (участь у розробці взяли і вчені з України – Ф. Вовк, Д. Зеленін, Є. Кагаров). Це концепція господарсько-культурних типів та історико-етнографічних областей. Суть у них практично та сама – виокремлення певного природного ареалу, який своїми природно-географічними характеристиками зумовляє формування в місцевій людині власне такої, а не іншої культури. Зокрема, це культура матеріальна (господарство, знаряддя, харчування, житло, транспорт, одяг тощо), нормативна (громадський побут, звичаєве право, форми шлюбу та ін.) і духовна (обряди, фольклор, вірування, народне мистецтво). Виходячи з концепції культурних ареалів, автор вважає, що означені макроареали, поділяючись на менші ареали, дають підставу виокремити серед них ті, що зумовлюють появу етнічних культур. Адже А. Кребер доводить, що місцева конфігурація культури завжди має унікальний, неповторний стиль («почерк»). А тут уже бачимо тенденцію до появи осібної етнічності, базованої на неповторності регіональної конфігурації культури. До речі, поява таких культурних ареалів (а для конкретних етнічних спільнот – мікроареалів) зовсім не робить формування пов'язаних з ними народів обов'язковим. (Саме цю хибну тезу автор пробував довести раніше у своєму, дещо скороспілому та занадто примордіалістському, положенні про «етногенетичні ніші».) Один із таких культурних мікроареалів виникає на базі лісової та лісостепової зон України на зламі III і IV чвертей I тисячоліття нової ери. Культурні та мовні особливості його значною мірою сформувало дослов'янське субстратне населення – переважно степове іранське, а також (меншою мірою) фракійські, балтські, германські, кельтські,

тюркські групи, на яких наклався суперстрат давніх слов'ян. У загальних рисах показано формування цього ареалу, а також виникнення на його основі українського протоетнічного масиву, що його складали відомі з літопису групи слов'янських племен, на базі яких у майбутньому мав сформуватися русинсько-український народ.

Ключові слова: культурний ареал, культура, народ, субстрат, суперстрат, слов'яни.

The article is an attempt to determine the objective basis of ethnogenesis, relying on the concept of cultural areas, formulated by American anthropologists C. Wissler and A. Kroeber in the 20th century. Soon, the same theory was actually expressed in slightly different terms by Russian-Soviet ethnographers M. Levin and N. Cheboksarov (scientists from Ukraine also participated in the development – F. Vovk, D. Zelenin, Ye. Kaharov). This is the concept of economic-cultural types and historical-ethnographic regions. Their essence is practically the same - the isolation of a certain natural area, which, due to its natural and geographical characteristics, determines the formation of precisely such a culture among the local population, and not another. In particular, this is material culture (economy, tools, food, housing, transportation, clothing, etc.), normative (social life, customary law, forms of marriage, etc.) and spiritual (rituals, folklore, beliefs, folk art). Based on the concept of cultural areas, the author believes that the indicated macro-areas, when divided into smaller areas, provide grounds for distinguishing among them those that determine the emergence of ethnic cultures. After all, A. Kroeber proves that the local configuration of culture always has a unique, unrepeatable style («handwriting»). And here we already see a tendency towards the emergence of a distinct ethnicity, based on the uniqueness of the regional configuration of culture. By the way, the emergence of such cultural areas (and for specific ethnic communities, micro-areas) does not make the formation of peoples associated with them mandatory at all. (It is this false thesis that the author has tried to prove earlier in his somewhat precocious and too primordialist position on «ethnogenetic niches».) One of these cultural micro-areas arose on the basis of the forest and forest-steppe zones of Ukraine at the turn of the 3rd and 4th quarters of the 1st millennium AD. Its cultural and linguistic features have been shaped largely by the pre-Slavic substrate population – mainly steppe Iranian, and to a lesser extent, Thracian, Baltic, Germanic, Celtic, and Turkic groups, all of whom were superimposed by the superstratum of ancient Slavs. In general terms, the author shows the formation of this area, as well as the emergence of the Ukrainian proto-ethnic massif on its basis. It has consisted of groups of Slavic tribes known from the chronicles, on the basis of which the Ruthenian-Ukrainian people should be formed in the future.

Keywords: cultural area, culture, people, substratum, superstratum, Slavs.

Вступ. Приводом до написання цієї статті стала дискусія, що виникла після моєї онлайн-лекції в травні цього року на тему українського етногенезу. Серед запитань і зауважень слухачів особливо цінними виявилися ті, що їх висловив етнолог В'ячеслав Кушнір – декан факультету історії та філософії Одеського національного університету. З-поміж них одне стосувалося зв'язку етнічної ідентичності, а отже, і самої етнічної спільноти з її традиційною культурою. Виступаючи, я хоча й приділив деяку увагу цій проблемі, проте наголошував, що етнос і його культура, принаймні територіально, як правило, не збігаються. Слід визнати, що хоча моя теза в цілому нібито й правильна, проте зв'язок між етнічною спільнотою та її культурою, безумовно, існує, і він вельми тісний. А конфігурація цієї культури та її особливості аж ніяк не є випадковими. Тривалі роздуми й аналіз нового матеріалу та відповідної літератури спонукали подивитися на вказані аспекти глибше.

Працюючи над темою етногенезу ще в кінці 1990-х – на початку 2000-х, я сформулював ідею існування «етногенетичних ніш», що, як мені бачилося, породжують етноси. Сприйнята вона було переважно мовчанкою, але декому з українських науковців сподобалася [32, с. 35], з боку інших зустріла критичне ставлення [16]. Тепер, з віддалі двох десятиліть, стало бажаним і можливим критично поглянути на власне положення про згадані ніші та спробувати розібратися, що ж там з ними й до чого.

Тому в цій статті я ставлю завдання критично переосмислити цю тезу й головне – розглянути, чи існують узагалі об'єктивні основи появи етнічних спільнот у широкому контексті початків етногенезу тих чи інших народів. При цьому неодмінно враховується зв'язок етносу та його культури. А виходячи з результату пошуків, спробую визначити підґрунтя для початку українського етногенезу. Історіографія питання буде розглядатися в

ході викладу, переважно на початку статті. Теоретико-методологічною основою розвідки є положення головних теоретичних концепцій, які стосуються етнічності, – примордіалістської й конструктивістської¹, а також неоеволюціоністська парадигма [47], до прихильників якої належу і я.

Виклад основного матеріалу. Отже, свого часу я сформулював таке визначення етногенетичної ніші: це локальний регіон земної ойкумени, що вирізняється з поміж інших аналогічних регіонів за своїми природно-географічними, а також пов'язаними з ними соціокультурними характеристиками, і який, будучи об'єднаний єдиною мережею комунікацій, серед котрих головну роль грають інформаційні, становить певну цілісність. Етногенетична ніша, впливаючи на населення, що мешкає на її території, спричиняє соціокультурну адаптацію його до місцевих природних та соціальних умов, і це, мовляв, обов'язково детермінує появу етносу. Відштовхуваясь я від положення неоеволюціоністів щодо природи етнічного, як суто людського механізму адаптації до різних природно-географічних, а далі все більше соціальних умов [56; 3]. Пізніше в процесі роботи формулювання, що стосується згаданої ніші, і сам термін «етногенетична ніша» все настійніше переставали мене задовольняти. По-перше, запропоноване положення слід визнати проявом крайнього примордіалізму, тобто напряду, що передбачає закоріненість (у випадку з «етногенетичною нішею» – найглибшу) феномена етнічного в місцеві природні та соціокультурні умови. Примордіалізм вважається протилежністю конструктивізму, який доводить, що етнічність конструюється інтелектуалами, а потім у вигляді етнічної ідентичності, так би мовити, вноситься в маси. А всякі крайнощі – це вже не добре. Тим більше, що на практиці я, не афішуючи, таки спробував поєднати обидві теоретичні парадигми [7]. По-друге, у слові «ніша» є щось від природознавства. По-третє, у ньому прочитується якась незмінність, механічність, до того ж,

формулюючи визначення, я проголошував, скажу так, «залізне» детермінування народження етносу після появи такої ніші. До всього (вік живи – вік учись!) з'ясувалося, що в мене були попередники, окрім згаданих неоеволюціоністів, і я їх не врахував. Ідеться про тривалу роботу багатьох культурних антропологів (етнологів), що увінчалася створенням концепцій: а) *культурних ареалів*, а також б) *господарсько-культурних типів та історико-етнографічних областей*.

У центрі цих концепцій знаходяться проблеми взаємодії культури з природою та впливу географічного середовища на культуру населення в тому чи іншому регіоні, обумовленості особливостями природного довкілля комплексу культурних характеристик і способу життя, властивих мешканцям ареалу, а також динаміка цих процесів. Першими у вирішенні проблем взаємодії природного довкілля і культури, а ще наслідків цього заявили про себе американські антропологи-культуралісти Кларк Вісслер і Альфред Кребер. Вони були учнями Франца Боаса й відштовхувалися від настанов учителя, який «змінив параметри антропологічного мислення своєю концепцією "культурного ареалу": провінції загальної культурної схожості, на які поділяється континент» [57, р. 112]. Він назвав сім таких провінцій для Північної Америки. К. Вісслер на 1917 рік на матеріалах американських індіанців розробив, а пізніше вдосконалив учення про культурні ареали. Він у книзі «Американський індіанець», виходячи з даних, що стосуються способів здобування харчових продуктів, текстильного виробництва, житлобудування тощо, виділяє в доколумбовій Північній Америці десять культурних ареалів, які стосуються корінних жителів (індіанців та ескімосів) [58]. Поява та існування цих культурних ареалів якраз і зумовлювалися природно-географічними особливостями довкілля виокремлених регіонів і їхніми впливами на культуру тамтешніх аборигенів. Інший учень Ф. Боаса – Мелвіл Герсковіц – виділив такі культурні ареали

в Африці. Недоліком концепції К. Віслера було недоврахування принципу історизму, що стало наслідком недостатньої археологічної вивченості на той час культур американських аборигенів. Це відзначив ще один учень Ф. Боаса – А. Кребер – у 1939 році в книжці «Культурні та природні ареали корінних мешканців Північної Америки», у якій він остаточно сформулював концепцію культурних ареалів. При цьому А. Кребер звертає особливу увагу на тип загальної рослинності, адже на ній «прямо чи опосередковано базується більша частина засобів до існування» [48, р. 13]. Ця лінія досліджень була продовжена в працях неоеволюціоністів Джуліана Стюарда, Джорджа Мердока, Маршала Салінса та ін. А. Кребер, ідучи далі, у власних дослідженнях відштовхується від настанов Ф. Боаса [46] і доводить, що місцева конфігурація культури завжди має унікальний, неповторний стиль («почерк») [48, р. 1–19; 49]. А тут уже можна побачити й тенденцію до появи осібної етнічності, базованої на неповторності регіональної конфігурації культури.

З деяким запізненням, порівняно з американськими антропологами, аналогічними дослідженнями займалися й російсько-радянські вчені, які, безумовно, були знайомі зі студіями заокеанських колег. І ось на середину ХХ ст. у великій статті Максим Левін і Микола Чебоксаров сформулювали фактично суголосну концепції культурних ареалів теорію господарсько-культурних типів та історико-етнографічних областей [29]. Не вдаючись у деталі, відзначу, що в ній більше враховується принцип історизму, але чимало в публікації написано і про переваги «передової радянської етнографії»² над «реакційною буржуазною» наукою. Проте головне, що в центрі цієї концепції теж лежить *проблема взаємодії культури та природи, спроєктована на певний географічний ареал*. Так, господарсько-культурними типами автори концепції вважають історично сформовані комплекси господарства й культури етносів, які проживають у схожих природно-геогра-

фічних умовах та перебувають на близьких рівнях соціально-економічного розвитку. Усі українські етнологи, які працювали в радянські часи, були знайомі з положеннями цієї теорії, враховував її і я, можливо, несвідомо, пишучи про етногенетичні ніші.

Слід зазначити, що, імовірно, всюдишча радянська ідеологізація спричинила й деяке відставання в часі радянських етнографів, порівняно з американськими культурантропологами. Адже питання, що розглядаються вченими (як американськими, так і радянськими), потрапили до уваги етнологів росії ще з початку ХХ ст., і між ними існувала співпраця. Так, блискучий московський учений Олександр Золотарьов, що, до речі, народився в Україні, а помер 1943 року від виснаження в радянському концтаборі, ще в 1938 році у статті «Стародавня культура Північної Азії» в американському журналі «American Anthropologist» обґрунтовував, почавши з палеоліту й пізнього плейстоцену, залежність різних елементів культури (рибальство як основа економіки, підземні житла, розведення собак) від екологічної ніші. Він також прив'язував зумовлювану екологічною нішею культуру до мовної сім'ї та етнічності [59]. А в роботі з картографування етнографічного матеріалу і його прив'язки до певних ареалів, результати якої пізніше лягли в основу формування концепції господарсько-культурних типів та історико-етнографічних областей, брали участь і українські вчені або ж пов'язані з Україною – Федір Вовк, Євген Кагаров, Дмитро Зеленін [15; 26; 25].

У цьому зв'язку зауважу, що один із моїх опонентів Леонід Залізняк звинувачує мене в географічному детермінізмі, який як концепція сьогодні вважається застарілим. При цьому деякі мої твердження фальсифікуються, замовчується наявність у них вагомої соціокультурної складової³. Водночас, як бачимо, і американські, і радянські, і українські (що причетні до витворення розглядуваних концепцій) вчені неодмінно вводять до теорій *культурних ареалів*, а також *госпо-*

дарсько-культурних типів та історико-етнографічних областей природно-географічну складову, яка є основою цих ареалів і областей. І саме від неї вчені відштовхуються, переходячи далі до її взаємодії з культурною складовою. Стосовно самих термінів, мені особисто більше подобається «культурний ареал», як більш простий, місткий і позбавлений спеціального підкреслення матеріалістичної радянськості (натискання на «господарстві», яке насправді є складовою культури). Крім того, у західній антропології (етнології) термін «культурний ареал» давно використовується, хоча сам А. Кребер не вважав його вдалим: «Це невдале позначення, оскільки воно наголошує на ареалі, тоді як зазвичай переважно розглядається культурний зміст» [48, р. 2]. Водночас, на мою думку, термін *культурний ареал* і сама теорія американців є більш вдалим ще й тому, що поєднують обидві згадані концепції радянських етнологів та їхні обидва визначення, які при практичному застосуванні для аналізу матеріалу теж, як правило, вживаються вченими разом, чи принаймні в тісному зв'язку між ними. А в терміні *культурний ареал* поєднані просторово-географічний аспект і культурна складова, від початку передбачаючи об'єднання їх обох.

Так ось, гадаю, що, ведучи мову про формування етнічних спільнот, треба констатувати існування справді об'єктивної основи для їхньої появи. Адже до цього нас підводять згадані концепції, про які йдеться. І шукати таку основу слід в існуванні на земній ойкумені згаданих культурних ареалів, чи, словами радянських етнографів, господарсько-культурних типів та історико-етнографічних областей. Суть у цих концепцій практично та сама: *виокремлення певного природного ареалу, який своїми природно-географічними складниками зумовлює формування в місцевій людності саме такої, а не іншої матеріальної (господарство, знаряддя, харчування, житло й будівлі, транспорт, одяг тощо), а далі й нормативної (групада, форми шлюбу, громадський побут, звичаєве*

право та ін.) і духовної (обряди, фольклор, народне мистецтво) культури, а також відповідних особливостей соціальних структур. Усе це, звичайно, з плином часу під впливом різних зовнішніх та внутрішніх чинників (серед яких усе більше переважають спричинені людиною) зазнає певних змін. А з часом, особливо в модерну добу, з розвитком індустріально-урбаністичних, політичних, колоніальних, а далі й глобалізаційних процесів, визначені антропологами-етнологами культурні ареали дедалі більше трансформуються, хоча за великим рахунком та чи інша залежність культури від природно-географічних умов залишається й сьогодні. Наприклад, тропічні фрукти чи зернові культури масово вирощуються й нині в тих регіонах, де й раніше, незважаючи на всі досягнення модерних технологій. Згадаймо кризу в постачанні цілих материків зерном із початком російсько-української війни, адже Україна є одним із найважливіших регіонів його вирощування [52; 53]⁴. Донині більшість країн світу неспроможні самі, без імпортих продуктів харчування, забезпечити власну повну продовольчу незалежність.

Території культурних ареалів за площею є різними, але завжди значними, часто складаючи цілі провінції. Скажімо, терени культурного ареалу орних землеробів лісів і лісостепів помірної смуги Європи на кінець XV ст. (до розгортання індустріально-урбанізаційних процесів) охоплювали майже весь центр і більшу частину півночі материка, окрім середземноморських, а також крайніх північних і гірських районів. До цього макроареалу належала й тодішня етнічна територія русинів-українців. А ось степова смуга України була заселена в той час скотарями-кочівниками та напівкочівниками (різні тюркські групи, яких найчастіше позначали як «татар») [42]⁵. Разом з тим здебільшого кожен із таких великих культурних ареалів населяло кілька, а то й багато етнічних спільнот. Адже в домодерну епоху, про яку переважно йдеться, не існувало інформаційних засобів, які своїми мережами могли б охо-

пити такі значні площі, а відтак спричинити виникнення єдиної етнічної ідентичності, а значить, і одного народу на теренах кожного з великих культурних ареалів. Водночас ці, визначені вченими, спочатку природні, а далі утворені на їхній базі культурні макроареали, як правило, особливостями геосередовища, а потім і культури, поділяються на менші – свого роду субареали. А ці останні нерідко включають ще менші за площею мікроареали. При цьому місцеві традиції в господарстві, знаряддях, харчуванні, житлі, одязі й т. ін., що первинно виникли внаслідок безпосередньої культурної адаптації людини до природно-географічного довкілля, надалі частково відриваються від природної основи й набувають певної самостійності (хоча повністю зв'язку з нею не втрачають). До традицій, які виникли й розвиваються самостійно в різних субареалах, додаймо різноманітні запозичення від сусідів, а також із більш віддалених регіонів, які виявилися корисними й для тутешнього населення. При цьому, як зазначає А. Кребер, елементи культури при запозиченнях, переходячи з одного ареалу до іншого, адаптуються не до природного середовища, а до пов'язаної з ним культури, викликаючи зміни в ній у цілому [48, р. 1–19]. У результаті культура населення цих субареалів видозмінюється ще більше, набуваючи своєрідності. Як приклад, візьмемо традиційні житла або орні знаряддя в українців, з одного боку, і в сусідніх народів – з другого, які мають більші чи менші відмінності між собою. Ця різність зумовлена, як ми вже знаємо, насамперед природними умовами. Скажімо, матеріали при спорудженні жител прямо залежали від них: дерев'яні рублені будівлі в лісових місцевостях, помешкання з використанням глини в лісостепу й муровані в багатих каменем південноєвропейських районах, включно з південним заходом та півднем України. Різниця в конструкції орних знарядь теж зумовлювалася типами ґрунтів і природних зон. Так, в українців, якщо порівняти з росіянами та білорусами, переважав плуг;

соха в них теж побутувала, але менше, і мала свої особливості [20, с. 56–61]. Ця різниця з'явилася й під дією власних культурних традицій. Наприклад, українці штукатурили, мазали та білили хату на більшості теренів країни навіть тоді, коли вона була з дерева і без таких операцій можна було обійтися («з мотивів чисто естетичних»), а поширення сох (поліської й «односторонки») в певних місцевостях Чернігівщини теж визначалося лише традиціями, а не природними умовами [20, с. 61].

Так ми наближаємося до моменту етноутворення, в основі якого якраз і лежить, гадаю, формування відносно невеликого за площею культурного субареалу. Розглянемо, як це відбувається. На просторах земної ойкумени здавна постійно мають місце різноманітні міграції як народів, так і елементів культури. Іноді останні розносяться їх носіями, супроводжуючи міграції населення, а іноді вони мігрують без (чи майже без) переселень носіїв. Причини цих міграцій різні – як природні, так і соціокультурні: зміни кліматично-екологічних умов, природні катаклізми, різноманітні культурні винаходи, пов'язані з останніми демографічні вибухи, політичні події та війни тощо. У їхній глибинній основі первинно все ж таки лежить ефективність здобування продуктів харчування та інших життєвих ресурсів людськими колективами. Так, причиною міграції населення, а разом із цим і культурних досягнень у VII–VI тис. до Р. Х. із зони високих культур та цивілізацій Передньої Азії й Східного Середземномор'я (Родючий Півмісяць) через Балкани до теренів України, де виникла трипільська культура, стало утвердження відтворювального господарства, особливо землеробства, і ряду технологічних винаходів, і, як наслідок, – демографічний вибух [30, с. 107–127]. Найдавніші витоки сучасної етновної картини Європи, а також ряду культурних характеристик її населення слід віднести до часу масштабних процесів індоєвропейських міграцій та індоєвропеїзації континенту в 4000–1000 рр. до н. е., спричинених поя-

вою бронзи, скотарства, приручення коня, поширення колеса [44]. Головною причиною численних міграцій, завоювань і руйнувань так званої катастрофи бронзового віку, що супроводжувала на теренах Близького Сходу та Східного Середземномор'я перехід від епохи бронзи до ранньої залізної доби в кінці II – на початку I тис. до Р. Х., вважають появу значних мас доступного заліза, а ще – можливі зміни в довіллі [54]. А як приклад міграції культурних досягнень без чи майже без переселення їхніх носіїв можна назвати розповсюдження серед індіанців прерій Північної Америки в XVI–XVIII ст. номадизму. Тоді цю культуру поширювали не лише племена, що мігрували з Південного Заходу нинішніх США (де перейняли конярство від іспанців) на схід і північ; вона розповсюджувалася також шляхом запозичень. При цьому навіть спостерігалось переміщення ряду спільнот назустріч запозичуваній культурі [6, с. 13–14].

І ось коли такі пертурбації припиняються та в основному завершується взаємна асиміляція прибульців (суперстрат) і аборигенів (субстрат), що супроводжується обопільним засвоєнням елементів культури, прихильки переймають місцеві культурні досягнення, а принесені додатки в культурі адаптуються до тутешніх традицій, на теренах менших культурних ареалів складаються умови для етноутворення. У цих відносно невеликих, але все ж таки територіально досить значних ареалах виникають протоетнічні мовно-культурні масиви, що складаються з племінних груп зі схожими культурними та мовними характеристиками. Їх можна назвати поки що лише протоетнічними, адже кожен такий масив іще не має єдиної етнічної ідентичності. Їхня майбутня консолідація у справжні народи ще попереду, коли виникнуть відповідні мережі інформаційних комунікацій, під дією яких сформується етнічна ідентичність, тобто усвідомлення в їхніх співчленів належності до одного етносу⁶.

Унаслідок дії різних, переважно сторонніх, чинників не всі частини цих протоетніч-

них мовно-культурних масивів, як правило, консолідуються в одну етнічну спільноту. Саме із цією обставиною пов'язаний той факт, що, як не дивно, етнос і його етнічна (яка має етнодиференційні маркери) культура, принаймні територіально, здебільшого не збігаються або їхній збіг не повний [2, с. 44–45]. Зокрема, кордони української етнічної території та традиційної етнічної культури українського народу не тотожні. Як приклад, назву загальновідомі факти: на кінець XIX – початок XX ст. конструкція житла ряду периферійних щодо решти України північнополіських та карпатських теренів була досить відмінною від традиційної біленої хати на більшості українських територій. Те саме слід твердити і про вузькі чоловічі штани, на відміну від відомих шароварів (чи подібних широких штанів). Водночас помешкання та чоловічі штани українців карпатських і поліських теренів мали багато спільного із сусідніми народами. Інший приклад: культура українського населення зони Карпат за багатьма параметрами взагалі має більше спільного з іншими народами Карпато-Балканського регіону, ніж з традиційною культурою решти України. Народи цього регіону й частини сусідніх етнічних спільнот, що всі разом мешкають у Карпато-Балканському просторі, багатьма рисами культури якраз і утворюють названий культурний ареал.

В ідеалі етнічна спільнота та її етнічна культура територіально мають збігатися. Мають збігатися вони в ідеалі і з власним культурним ареалом (мікроареалом), який аналізуємо. Адже етнічна культура кожного народу є суто людським механізмом адаптації населення до природно-географічних, а далі все більше витворених людиною умов, звідки й неповторність її конфігурації («почерку») [55; 3]. Але вже на стадії утворення протоетнічного мовно-культурного масиву починають діяти зовнішні чинники – ті чи інші впливи з боку сусідніх протоетнічних масивів, а також уже сформованих раніше етносів. Особливо значними є дії політичні

(завоювання чи підпорядкування в інший спосіб певних територій). Як наслідок, коли народи утворюються, то вони здебільшого включають більші чи менші анклавні сусідніх протонародів, а іноді й народів, що певною мірою потім часто асимілюються більшістю. Водночас частини даного протоетнічного масиву залишаються поза етнічною територією етносу, що виникає. Прикладів маємо доволі. Так, валлони Бельгії та мешканці Нормандських островів у Ла-Манші є уламками французького протоетнічного масиву, які не увійшли до складу французів при їх етногенезі. Корсиканці так само свого часу не увійшли до складу італійців. Дуже близькими між собою мовно й культурно є німці, австрійці, германошвейцарці, люксембуржці, ельзасці, лотарингці. Вони теж могли б утворити єдиний народ. На Лівобережжі України до другої половини XVII – початку XVIII ст. проживали севрюки, а на верхній Оці до кінця XV ст. – мешканці Верховських князівств (колишніх уділів Чернігівського князівства) – мценяни, любучани, новосильці, козичі та ін., які всі разом мали б стати русинами-українцями. Проте внаслідок московської експансії вони зазнали винищення та асиміляції з боку московитів. І не багато з них увійшло до складу українців [8].

Протоукраїнський мовно-культурний масив, адаптований до природно-географічних умов лісостепового й лісового ареалу України шляхом формування його культури під дією цього довкілля, виникає після великого слов'янського розселення V–VIII ст. Тоді слов'яни, вийшовши з Полісся, де найраніше фіксуються археологічно (зарубинецька культура III ст. до н. е. – II ст. н. е.) [11]⁷, заселили переважно лісостепову зону України й частково вийшли в степ. Отже, основною природною зоною, з якою пов'язується формування культурного складника русько-українського народу, є лісостепова. (Забігаючи наперед, зазначу, що пізніше, уже в кінці Середньовіччя, а особливо в ранньомодерну, козацьку, добу, український ареал розшириться на південь,

у степову зону та стане степо-лісостеповим. Це станеться вже по завершенні українського етногенезу й буде результатом цілого ряду адстратних (свого роду бічних) запозичень і взаємодії зі степовими, на той час переважно тюркськими, спільнотами.)

Географічні та природно-кліматичні особливості українського природного ареалу в середньовічний час, коли формувався український народ, включали здебільшого чорноземні родючі ґрунти переважно рівнинної країни (гори становлять лише 5%), розвинуту річкову мережу, помірний клімат, достатню кількість сонячних днів, тривалу теплу пору року, оптимальну кількість опадів. Усе це сприяло залюдненню ареалу та розвитку різних галузей господарства. Лісостеп, як головна природна зона, що поєднує лісові та степові біогеоценози з їхнім рослинним і тваринним багатством, є особливо сприятливим для землеробства й інших господарських занять. Природно-географічне середовище теренів, де проходив етногенез українців, ставало предметом розгляду дослідників [див., напр.: 34, с. 78, 123; 24, с. 118–124; 22].

Як відомо, при етногенезі кожного народу, що формується з кількох етнічних компонентів, велику роль відіграє етнічний субстрат, який значною мірою зумовлює культурні особливості протоетнічного мовно-культурного масиву, що йому належить перетворитися на етнічну спільноту. Українці при своєму етногенезі також мали власний етнічний субстрат, що акумулював місцеві культурні традиції попереднього населення. Так, слов'яни асимілювали значну кількість степових іранців – сарматів і пізніх скіфів (на той час уже переважно осілих). Крім цього головного субстрату, на південному заході була асимільована певна кількість фракійців, у західному регіоні кельтів, на півночі балтів, а ще розкиданих острівцями германців, а також тюркоболгар – нащадків людності, яка складала гунську степову імперію⁸. Головна ж етнічна взаємодія з тюрками відбуватиметься вже в ранньомодерну добу, маючи переважно адстратний характер.

Починаючи з епохи неоліту-енеоліту аж до киеворуських часів, Україна розвивалася під впливом Близькосхідно-Середземноморської цивілізації. Перші його прояви досягли території України близько VI тис. до Р. Х. із заходу, в обхід Карпат, та через Балкани (культури лінійно-стрічкової кераміки, буго-дністровська, трипільська та ін.), а потім і через Кавказ. Саме із цим впливом пов'язана поява на українських землях відтворювальних форм господарства – землеробства, скотарства, а також металургії й житлобудування з традиційною для України технікою будівництва з використанням глини [14; 23]. З часом на півдні й південному сході країни, унаслідок дії природно-географічних умов, традицій місцевого населення та під впливом правобережних сусідів і цивілізаційних впливів через Кавказ, формується ряд культур, переважно скотарського спрямування (середньостогівська, нижньомихайлівсько-кеміобинська, ямна культурні спільноти), які започатковують майбутній культурний комплекс степовиків (проте ще не власне номадів)⁹.

Із VII ст. до н. е. в Північному Надчорномор'ї виникають грецькі колонії, культурний вплив яких поширюється на скіфів, пізніше сарматів і досягає області зарубинецьких племен, принаймні частина з яких визнаються за слов'янські. А з включенням Дакії та причорноморських грецьких міст і держав до Римської імперії на землі України розповсюджується вплив провінційно-римської культури. Під її дією тут формується поліетнічна черняхівська археологічна культура, серед творців якої були германці (готи), сармати, пізні скіфи, фракійці й частково слов'яни. Унаслідок античних впливів спочатку серед германського, фракійського, скіфо-сарматського населення півдня й південного заходу України, а далі й серед слов'ян розповсюджуються передові прийоми агротехніки, нові землеробські культури та знаряддя, зокрема плужного типу із залізним наральником, ротаційні жорна, сокира з горизонтальним обухом, напилек тощо [10, с. 53, 61, 103,

106, 125; 35, с. 72–74, 162–163, 363 і наст.]. Фракійці, а також кельти, що досягли українських теренів, мали і свої давні здобутки в землеробстві й ремеслах (металургії, гончарстві та ін.) [50; 51].

Численні етнокультурні паралелі між українцями та іранцями Причорноморсько-Кавказького регіону свідчать про використання нашим народом культурного досвіду цих попередників (важкий колісний плуг, конструкція житла та інших будівель, предмети хатнього інтер'єру, крій одягу і взуття, пояси тощо) [12, с. 156–159; 39, с. 7]. Значним був вплив дослов'янського, особливо іранського, населення на мову українців: поява під впливом іранців фрикативного *h* замість проривного *g*, анлаут слів із графічним *ф* (*xv-*), найбільша кількість іранізмів серед інших слов'янських мов та ін. [1; 39, с. 3–11]. Мовний матеріал свідчить про ймовірні запозичення і від германців (слова «котел», «хлів», «дошка», «блюдо», «виноград», «скло», «шеляг», «лихва») [40; 39, с. 20]. Низка мотивів українського фольклору та особливості народного мелосу мають східні корені [21; 19; 33]. Чимало елементів язичницької релігії, міфології, обрядовості протоукраїнців, а далі й українців, генетично пов'язані з іранським, а також іншим дослов'янським населенням: язичницькі божества й культу (напр., бика та ін.), персонажі демонології, рідження й ритуальні ігри при мерці, аналогії українського Великодня з іранським Ноурузом, сакральні функції збіжжя, використання килима в поховальній обрядовості тощо [38; 12, с. 154; 13, с. 201–248].

При порівнянні комплексів традиційної культури українців, виявлених під час етнографічного районування, з ареалами археологічних культур на теренах України, починаючи з неоліту-енеоліту (з IV тис. до н. е.), проглядає цікава тенденція до більшого чи меншого їхнього збігу. Зокрема, це достатньо чітко видно, якщо зіставити карти ареалів низки елементів обрядово-міфологічної (родильна обрядовість, фольк-

лорно-міфологічні тексти про «походження дітей», новорічні обряди) та матеріальної (одяг, житло, знаряддя) культури українців з картами розміщення археологічних культур. Так, Південний, Поліський, Правобережно-Центральний, Лівобережно-Східний історико-етнографічні регіони (основу території двох останніх, найбільших за площею, складає лісостепова зона – головна для України) тяжують до відповідних археологічних культур минулого. На заході країни часто існували зовсім інші археологічні культури. І в XIX–XX ст. там теж знаходяться самостійні етнографічні групи українців (гуцули, бойки, лемки, закарпатці) з вираженими особливостями традиційно-побутової культури. Упродовж тисячоліть існували тривалі періоди, коли достатньо виразно проглядає кореляція між ареалами археологічних культур і пізніших комплексів традиційної культури українців у рамках відзначених історико-етнографічних регіонів. Ці періоди кількаразово переривалися часами змішання кордонів культур і поширенням культурних проявів за їхні межі (найчастіше південних – у центральну зону), що згодом знову змінюються тривалими фазами тенденції до збігу відзначених ареалів¹⁰. Тенденція до територіальних збігів у розміщенні ареалів комплексів української традиційної культури та археологічних культур чітко корелює також з картою говорів української мови [41]. Усе це, гадаю, відбиває кількатисячолітній процес формування протокраїнського мовно-культурного масиву, тобто культурної основи, на якій пізніше виросла традиційна етнокультура українців з її основними регіональними варіантами¹¹.

Висновок. Таким авторів цих рядків бачиться формування об'єктивної підстави

для українського етногенезу. Цю об'єктивну основу появи українського народу, як я спробував показати, слід шукати, виходячи з концепції культурних ареалів, головні положення якої були сформульовані американськими культурантропологами, а потім і російсько-радянськими етнографами-етнологами в інших термінах іще в XX ст. (а участь у цьому процесі взяли й українські вчені). Якраз із концепцією культурних ареалів, які виникають на базі природно-географічних регіонів та культурної адаптації до них людини, виявляє схожість моя (дещо скороспіла й не до кінця «відшліфована») ідея «етногенетичних ніш». До речі, про об'єднання означених ареалів єдиними мережами інформкомунікацій аж ніяк не має йти мова, адже це характерно вже для власне етногенезу. Та й поява таких культурних ареалів (а для конкретних етносів – суб-, чи мікроареалів) зовсім не робить формування пов'язаних з ними етносів обов'язковим. Саме один із таких культурних мікроареалів на зламі III і IV чвертей I тисячоліття викликав до життя протоетнічний мовно-культурний масив, на базі якого пізніше виникає русько-українська етнічна спільнота. У загальних рисах я спробував показати формування цього ареалу, а також виникнення на його основі українського протоетнічного масиву, який склали відомі з літопису групи слов'янських племен. Чи було виникнення українського народу на цій основі неунікненням? Очевидно, що ні. Якби культурно-історичні обставини склалися інакше, то й результат етногенетичного процесу міг би бути інакшим. А от власне формування українського народу, етапи та особливості його перебігу вже виходять за рамки цієї публікації.

Примітки

- ¹ Про них див.: [45, р. 291–293; 36].
- ² У цьому разі терміни «культурна (соціальна) антропологія», «етнографія» та «етнологія» я вживаю в більшості як синоніми, хоча перевага надається останньому. Адже, наприклад, у СРСР на використання того чи іншого із цих термінів дуже впливав політико-ідеологічний чинник, скажімо, заборона в радянський час терміна «етнологія» як «буржуазного». Ураховувати слід і місцеві традиції вживання назв.
- ³ З полемікою можна ознайомитись тут: [9, с. 847–848].
- ⁴ Дякую Галині Бондаренко за допомогу з літературою щодо цього питання.
- ⁵ Карту господарсько-культурних типів див. на вкладці.
- ⁶ Загалом про роль інформкомунікацій у житті етнічних спільнот див.: [2, с. 17–40].
- ⁷ Загалом, археологи пов'язують протослов'ян із різними археологічними культурами більш ранньої доби, починаючи з культур шнурової кераміки бл. 3000–2350 рр. до Р. Х. Лінгвісти теж простежують існування окремої слов'янської спільноти з IV–III тис. до н. е. і розміщують її на середньому Дунаї. Проте ці побудови не йдуть далі гіпотез.
- ⁸ Про все це див.: [35; 11].
- ⁹ Див.: [37, с. 273 і наст.].
- ¹⁰ Результати етнографічного картографування див.: [17, с. 201–222; 18; 27; 28, с. 337, 239–242; 31]. Карти археологічних культур див.: [4, с. 204, 224, 282, 362, 422, 474, 500; 5, с. 62; 43].
- ¹¹ Докладніше про етнокультурний аспект етногенезу українців див.: [7].

Джерела та література

- Абаев В. И. О происхождении фонемы γ (h) в славянском языке. *Проблемы индоевропейского языкознания. Этюды по сравнительно-исторической грамматике индоевропейских языков*. Москва : Наука, 1964. С. 115–121.
- Арутюнов С. А. Народы и культуры: развитие и взаимодействие. Москва : Наука, 1988. 247 с.
- Арутюнов С. А. Адаптивное значение культурного полиморфизма. *Этнографическое обозрение*. 1993. № 4. С. 41–56.
- Археология Украинской ССР : в 3 т. / редкол. И. И. Артеменко (гл. ред.) [и др.]. Киев : Наукова думка, 1985. Т. 1. 564 с.
- Археология Украинской ССР : в 3 т. / редкол. И. И. Артеменко (гл. ред.) [и др.]. Киев : Наукова думка, 1986. Т. 2. 589 с.
- Балушок В. Проблема трипільського спадку в Україні і питання індоєвропейської прабатьківщини. *Народна творчість та етнографія*. 2005. № 3. С. 10–17.
- Балушок В. Українська етнічна спільнота: етногенез, історія, етнімія. Біла Церква : Видавець В. О. Пшонківський, 2008. 304 с.
- Балушок В. Етнічні чистки XV–XVII століть на східноукраїнських теренах (до витоків рашистських практик). *Матеріали до української етнології*. 2022. Вип. 21 (24). С. 33–45. DOI: <https://doi.org/10.15407/mue2022.21.033>.
- Балушок В. Критерії наукової етики в дискусії щодо проблем етногенезу українців. *Народознавчі зошити*. 2024. № 4 (178). С. 843–853. DOI: <https://doi.org/10.15407/nz2024.04>.
- Баран В. Д. Черняхівська культура. За матеріалами Верхнього Дністра і Західного Бугу. Київ : Наукова думка, 1981. 264 с.
- Баран В. Д. Давні слов'яни. Київ : Альтернативи, 1998. 336 с.
- Бубенок О. Б. Ясы и бродники в степях Восточной Европы (VI – начало XIII вв.). Киев : Логос, 1997. 224 с.
- Васильев М. А. Язычество восточных славян накануне крещения Руси. Религиозно-мифологическое взаимодействие с иранским миром. Языческая реформа князя Владимира. Москва : Индрик, 1999. 328 с.
- Відейко М. Трипільська археологічна культура в Україні. *Народна творчість та етнографія*. 2005. № 3. С. 22–25.
- Волков Ф. К. Анкетные вопросы Комиссии по составлению этнографических карт России. *Живая старина*. 1916. № 3/4. С. 193–194.
- В. Р. [Рецензія] Балушок В. Етногенез українців. *Ruthenica*. 2006. Т. 5. С. 286–288.
- Гаврилюк Н. К. Картографирование явлений духовной культуры (по материалам родильной обрядности украинцев). Киев : Наукова думка, 1981. 284 с.
- Гаврилюк Н. К. Київськополіський варіант традиційної сімейної обрядовості на фоні суміжних територій. *Полісся: етнолінгвістичне дослідження* / відп. ред. І. М. Железняк. Київ : Наукова думка, 1989. С. 24–35.
- Гамада Р. Перська народна література в Україні й проблеми адаптації. *Записки Наукового товариства імені Шевченка. Праці Філологічної секції*. Львів, 2000. Т. ССXXXIX. С. 466–478.

20. Горленко В. Ф., Бойко І. Д., Куницький О. С. Народна землеробська техніка українців : історико-етнографічна монографія. Київ : Наукова думка, 1971. 154 с.
21. Грица С. Українські думи в міжетнічному діалозі. *Родовід*. 1995. № 2 (11). С. 75–79.
22. Грушевський М. Історія України-Руси. Київ : Наукова думка, 1991. Т. І. 736 с.
23. Давня історія України : в 3 т. Т. 1. Первісне суспільство / відп. ред. В. Н. Станко. Київ : Наукова думка, 1997. 560 с.
24. Енциклопедія українознавства. Загальна частина / перевид. в Україні. Київ : Ін-т української археології АН України, 1994. 400 с.
25. Зеленин Д. К. Перспективный план работ по этнографическому изучению Центрально-Промышленной области. *Культура и быт населения Центрально-Промышленной обл. Этнологические исследования и материалы* / под ред. В. В. Богданова, С. П. Толстова. Москва : Тип. ПТО МОНО при 1-м Моск. институте глухонемых, 1929. С. 23–27.
26. Кагаров Е. Г. Пределы этнографии. *Этнография*. 1928. № 1. С. 11–21.
27. Космина Т. До проблеми виділення етнографічних ареалів традиційно-побутової культури українців. *Політологія. Етнологія. Соціологія: Доповіді та повідомлення III Міжнародного конгресу українців*. Харків : ОКО, 1996. С. 60–62.
28. Курочкін О. Українські новорічні обряди «Коза» і «Маланка». Опішне : Українське народознавство, 1995. 377 с.
29. Левин М. Г., Чебоксаров Н. Н. Хозяйственно-культурные типы и историко-этнографические области. *Советская этнография*. 1955. № 4. С. 3–17.
30. Меллаарт Дж. Древнейшие цивилизации Ближнего Востока / пер. с англ. и коммент. Е. В. Антоновой. Москва : Наука, 1982. 149 с.
31. Пономар Л. Народний одяг Правобережного Полісся середини ХІХ – середини ХХ століть. (Історико-етнографічний атлас. Словник). Київ : Бізнесполіграф, 2014. 268 с.
32. Пономар Л. Традиційний народний одяг у вимірі сучасних націоконсолідаційних процесів. *Народна творчість та етнологія*. 2024. № 1. С. 34–41. DOI: <https://doi.org/10.15407/nte2024.01>.
33. Рахно К. Ю. Східні ремінісценції в українському фольклорі. *Мовні та літературні зв'язки України з країнами Сходу*. Київ : Видавничий дім Дмитра Бураго, 2010. С. 58–97.
34. Рудницький С. Чому ми хочемо самостійної України? Львів : Світ, 1994. 416 с.
35. Славяне Юго-Восточной Европы в предгосударственный период / В. Д. Баран [и др.]. Киев : Наукова думка, 1990. 484, [2] с.
36. Сміт Е. Д. Національна ідентичність / пер. з англ. П. Тарашука. Київ : Основи, 1994. 224 с.
37. Телегін Д. Я. Основні періоди історичного розвитку населення на території України у V – першій половині ІV тис. до н. е. *Археологія*. 1993. № 1. С. 15–23.
38. Тищенко К. Іранські ізоглови слов'янських мов. *Східний світ*. 1993. № 1/2. С. 125–134.
39. Тищенко К. Мовні дарунки давніх сусідів: від скіфів до хозарів. *Урок української*. 2004. № 5/6. 32 с.
40. Топоров В. Н. Древние германцы в Причерноморье: результаты и перспективы. *Балто-славянские исследования 1982*. Москва : Наука, 1983. С. 227–263.
41. Українська мова. Енциклопедія / редкол. В. М. Русанівський (співголова), О. О. Тараненко (співголова), М. П. Зяблюк та ін. Київ : Українська енциклопедія ім. М. П. Бажана, 2004. 824 с.
42. Чебоксаров Н. Н., Чебоксарова І. А. Народы, расы, культуры. Москва : Наука, 1971. 256 с.
43. Этнокультурная карта территории Украинской ССР в I тыс. н. э. / ред. кол.: В. Д. Баран (отв. ред.) и др. Киев : Наукова думка, 1985. 182 с.
44. Anthony D. W. The Horse, the Wheel, and Language: How Bronze-Age Riders from the Eurasian Steppes Shaped the Modern World. Princeton University Press, 2007. 568 p. DOI : <https://doi.org/10.1515/9781400831104>.
45. A. Barnard & J. Spencer, eds. *The Routledge Encyclopedia of Social and Cultural Anthropology*. Second Edition, London ; New York : Routledge, 2002. 1058 p.
46. Boas F. Primitive Art. Oslo : H. Aschehoug & Co. ; Cambridge : Mass., Harvard University Press ; [etc., etc.], 1927. 376 p.
47. Claessen H. J. M. Evolution and evolutionism. *The Routledge Encyclopedia of Social and Cultural Anthropology*. Second Edition. A. Barnard & J. Spencer Eds. London ; New York : Routledge, 2002. P. 325–332.
48. Kroeber A. L. Cultural and natural areas of Native North America. *University of California publications in American Archaeology and Ethnology*. California, 1939. Vol. 38. University of California press Berkeley. 242 p.
49. Kroeber A. L. The Nature of Culture. Chicago : University of Chicago Press, 1952. 437 p.
50. Lupu N. Die dakische Zivilization und ihre Beziehungen zur römischen Welt im 1. Jahrhundert v. u. Z. und 1. Jahrhundert u. Z. *Forschungen zur Volks- und Landeskunde*. 1977. Bd. 20. No. 2. S. 23–39.

51. Lupu N. Der Dakische Staat zur Zeit Burbistas. *Forschungen zur Volks- und Landeskunde*. 1980. Bd. 23. No. 1. S. 25–38.
52. Łuczyc I. Wojna w Ukrainie i jej wpływ na bezpieczeństwo żywnościowe na świecie. URL : <https://www.obserwatorfinansowy.pl/tematyka/makroekonomia/trendy-gospodarcze/wojna-w-ukrainie-i-jej-wplyw-na-bezpieczenstwo-zywnosciowe-na-swiecie/> (date of the application 20.09.2025).
53. Orłowska-Chyż N. Inwazja rosyjska a kryzys żywnościowy na Ukrainie i świecie. Warszawa : Akademia Sztuki Wojennej, 2022. 42 s.
54. Palmer L. R. Mycenaean and Minoans. Aegean Prehistory in the Light of the Linear B Tablets. *The American Journal of Philology*. 1963. Vol. 84. No. 3. P. 304–308. DOI : <https://doi.org/10.2307/293117>.
55. Sahlins M. Culture and Environment: The Study of Cultural Ecology. *Anthropological Theory* / eds. R. A. Manners & D. Kaplan. London and New York : Routledge, 2004. P. 367–373.
56. Sahlins M. D. Evolution: specific and general. *Anthropological Theory: A Sourcebook* / R. A. Manners, D. Kaplan, eds. London and New York : Routledge, 2004. P. 229–241.
57. Sanjek R. Boas, Franz. *The Routledge Encyclopedia of Social and Cultural Anthropology*. Second Edition / A. Barnard & J. Spencer, eds. London ; New York : Routledge, 2002. P. 109–114.
58. Wissler C. The American Indian, an introduction to the anthropology of the New World. 2-d ed. Published by New York ; London : Oxford University Press, 1922. 474 p.
59. Zolotarev A. The Ancient Culture of North Asia. *American Anthropologist*. 1938. Vol. 40. Iss. 1. P. 13–23. DOI : <https://doi.org/10.1525/aa.1938.40.1.02a00030>.

References

1. ABAEV, Vasily. On the Origin of the Phoneme γ (h) in the Slavic Language. *Problems of Indo-European Linguistics. Studies in Comparative-Historical Grammar of Indo-European Languages*. Moscow: Science, 1964, pp. 115–121 [in Russian].
2. ARUTYUNOV, Sergey. *Peoples and Cultures: Development and Interaction*. Moscow: Science, 1988, 247 pp. [in Russian].
3. ARUTYUNOV, Sergey. Adaptive Significance of Cultural Polymorphism. *Ethnographic Review*, 1993, no. 4, pp. 41–56 [in Russian].
4. ARTEMENKO, Ivan, ed. *Archaeology of the Ukrainian SSR. In Three Volumes*. Kiev: Scientific Thought, 1985, vol. 1, 564 pp. [in Russian].
5. ARTEMENKO, Ivan, ed. *Archaeology of the Ukrainian SSR. In Three Volumes*. Kiev: Scientific Thought, 1986, vol. 2, 589 pp. [in Russian].
6. BALUSHOK, Vasył. The Problem of the Trypillian Heritage in Ukraine and the Issue of the Indo-European Ancestral Homeland. *Folk Art and Ethnography*, 2005, no. 3, pp. 10–17 [in Ukrainian].
7. BALUSHOK, Vasył. *Ukrainian Ethnic Community: Ethnogenesis, History, Ethnonymy*. Bila Tserkva: Publisher V. O. Pshonkivskyi, 2008, 304 pp. [in Ukrainian].
8. BALUSHOK, Vasył. Ethnic Cleansing of the 15th–17th Centuries in Eastern Ukrainian Territories (To the Origins of Racist Practices). *Materials to Ukrainian Ethnology*, 2022, issue 21 (24), pp. 33–45. DOI <https://doi.org/10.15407/mue2022.21.033> [in Ukrainian].
9. BALUSHOK, Vasył. Criteria of Scientific Ethics in the Discussion concerning the Problem of Ukrainians' Ethnogenesis. *The Ethnology Notebooks*, 2024, no. 4 (178), pp. 843–853. DOI <https://doi.org/10.15407/nz2024.04.843> [in Ukrainian].
10. BARAN, Volodymyr. *Cherniakhiv Culture. After the Materials of the Upper Dniester and Western Buh*. Kyiv: Scientific Thought, 1981, 264 pp. [in Ukrainian].
11. BARAN, Volodymyr. *Ancient Slavs*. Kyiv: Alternatives, 1998, 336 pp. [in Ukrainian].
12. BUBENOK, Oleg. *The Jász and Brodnici in the Steppes of Eastern Europe (6th – Early 13th Centuries)*. Kiev: Logos, 1997, 224 pp. [in Russian].
13. VASILIEV, Mikhail. *Paganism of the Eastern Slavs on the Eve of the Baptism of Rus: Religious and Mythological Interaction with the Iranian World. The Pagan Reform of Prince Vladimir*. Moscow: Indrik, 1999, 328 pp. [in Russian].
14. VIDEIKO, Mykhailo. Trypillia Archaeological Culture in Ukraine. *Folk Art and Ethnography*, 2005, no. 3, pp. 22–25 [in Ukrainian].
15. VOLKOV, Fedor. Inquiry Questions of the Commission for Compiling Ethnographic Maps of Russia. *Living Antiquity*, 1916, no. 3–4, pp. 193–194 [in Russian].
16. V. R. [Review] Balushok V. Ethnogenesis of Ukrainians. *Ruthenica*, 2006, vol. 5, pp. 286–288 [in Ukrainian].
17. GAVRILYUK, Natalya. *Mapping the Phenomena of Spiritual Culture (After the Materials of the Birth Rituals of Ukrainians)*. Kiev: Scientific Thought, 1981, 284 pp. [in Russian].

18. HAVRYLIUK, Natalia. Kyiv-Polissia Variant of Traditional Family Rituals against the Background of Adjacent Territories. In: Iryna ZHELEZNIAK, ed. *Polissia: Ethnolinguistic Study*. Kyiv: Scientific Thought, 1989, pp. 24–35 [in Ukrainian].
19. HAMADA, Roman. Persian Folk Literature in Ukraine and Problems of Adaptation. *Notes of the Shevchenko Scientific Society, vol. 239. Proceedings of the Philological Section*. Lviv, 2000, pp. 466–478 [in Ukrainian].
20. HORLENKO, Volodymyr, Ivan BOIKO, Oleksa KUNYTSKYI. *Folk Agricultural Techniques of Ukrainians: (Historical and Ethnographic Monograph)*. Kyiv: Scientific Thought, 1971, 154 pp. [in Ukrainian].
21. HRYTSA, Sofia. Ukrainian Dumas in Interethnic Dialogue. *Genealogy*, 1995, no. 2 (11), pp. 75–79 [in Ukrainian].
22. HRUSHEVSKYI, Mykhailo. *History of Ukraine-Rus*. Kyiv: Scientific Thought, 1991, vol. 1, 736 pp. [in Ukrainian].
23. STANKO, Volodymyr, ed. *Ancient History of Ukraine: In Three Volumes*. Vol. 1. Primitive Society. Kyiv: Scientific Thought, 1997, 560 pp. [in Ukrainian].
24. KUBIIOVYCH, Volodymyr, ed. *Encyclopedia of Ukrainian Studies. General Part. Reprint in Ukraine*. Kyiv: Institute of Ukrainian Archaeography of the Academy of Sciences of Ukraine, 1994, 400 pp. [in Ukrainian].
25. ZELENIN, Dmitry. Long-Term Work Plan for the Ethnographic Study of the Central Industrial Region. In: Vladimir BOGDANOV, Sergey TOLSTOV, eds. *Culture and Life of the Population of the Central Industrial Region. Ethnological Research and Materials*. Moscow, 1929, pp. 23–27 [in Russian].
26. KAGAROV, Evgeny. Limits of Ethnography. *Ethnography*, 1928, no. 1, pp. 11–21 [in Russian].
27. KOSMYNA, Tamara. To the Problem of Distinguishing Ethnographic Areas of Traditional Ukrainian Everyday Culture. *Political Science. Ethnology. Sociology: Reports of the Third International Congress of Ukrainianists*. Kharkiv: OKO, 1996, pp. 60–62 [in Ukrainian].
28. KUROCHKIN, Oleksandr. *Ukrainian New Year's Rites «Goat» and «Malanka»*. Opishne: Ukr. Ethnography, 1995, 377 pp. [in Russian].
29. LEVIN, Maksim, Nikolai CHEBOKSAROV. Economic-Cultural Types and Historical-Ethnographic Regions. *Soviet Ethnography*, 1955, no. 4, pp. 3–17 [in Russian].
30. MELLAART, James. *The Earliest Civilizations of the Near East*. Translated from English and commented by Elena ANTONOVA. Moscow: Science, 1982, 149 pp. [in Russian].
31. PONOMAR, Liudmyla. *Folk Clothing of Right-Bank Polissia in the Mid-19th – Mid-20th Centuries (Historical and Ethnographic Atlas. Dictionary)*. Kyiv: Biznespolihraf, 2014, 268 pp. [in Ukrainian].
32. PONOMAR, Liudmyla. Traditional Folk Clothing in the Context of Modern National Consolidation Processes. *Folk Art and Ethnology*, 2024, no. 1, pp. 34–41. DOI: <https://doi.org/10.15407/nte2024.01> [in Ukrainian].
33. RAKHNO, Kostiantyn. Eastern Reminiscences in Ukrainian Folklore. *Linguistic and Literary Connections of Ukraine with the Countries of the East*. Kyiv: Publishing House of D. Burago, 2010, pp. 58–97 [in Ukrainian].
34. RUDNYTSKYI, Stepan. *Why do We Want an Independent Ukraine?* Lviv: World, 1994, 416 pp. [in Ukrainian].
35. BARAN, Volodymyr, ed. *Slavs of South-Eastern Europe in the Pre-State Period*. Kyiv: Scientific Thought, 1990, 484 pp. [in Russian].
36. SMITH, Anthony. *National Identity*. Translated from English by Petro TARASHCHUK. Kyiv: Foundations, 1994, 224 pp. [in Ukrainian].
37. TELEHIN, Dmytro. The Main Periods of Historical Development of the Population on the Territory of Ukraine in the 5th – First Half of the 4th Millennium BC. *Archaeology*, 1993, no. 1, pp. 15–23 [in Ukrainian].
38. TYSHCHENKO, Kostiantyn. Iranian Isoglosses of Slavic Languages. *Eastern World*, 1993, no. 1–2, pp. 125–134 [in Ukrainian].
39. TYSHCHENKO, Kostiantyn. Linguistic Gifts of Ancient Neighbors: From the Scythians to the Khazars. *Ukrainian Lesson*, 2004, no. 5–6, 32 pp. [in Ukrainian].
40. TOPOROV, Vladimir. Ancient Germans in the Black Sea Region: Results and Prospects. *Balto-Slavic Studies 1982*. Moscow: Science, 1983, pp. 227–263 [in Russian].
41. RUSANIVSKYI, Vitalii, editorial board's co-chairperson, Oleksandr TARANENKO, co-chairperson, Mykhailo ZIABLIUK and others. *Ukrainian Language: Encyclopedia*. Kyiv: Mykola Bazhan Ukrainian Encyclopedia, 2004, 824 pp. [in Ukrainian].
42. CHEBOKSAROV, Nikolai, Irina CHEBOKSAROVA. *Peoples, Races, Cultures*. Moscow: Science, 1971, 256 pp. [in Russian].
43. BARAN, Volodymyr, ed. *Ethnocultural Map of the Territory of Ukrainian SSR in the 1st Millennium AD*. Kyiv: Scientific Thought, 1985, 182 pp. [in Russian].
44. ANTHONY, David. *The Horse, the Wheel, and Language: How Bronze-Age Riders from the Eurasian Steppes Shaped the Modern World*. Princeton University Press, 2007, 568 pp. DOI: <https://doi.org/10.1515/9781400831104> [in English].
45. BARNARD, Alan, Jonathan SPENCER, eds. *The Routledge Encyclopedia of Social and Cultural Anthropology*. Second Edition, London & New York, Routledge 2002, pp. 291–293 [in English].

46. BOAS, Franz. *Primitive Art*. Oslo, H. Aschehoug & Co.; Cambridge, Mass., Harvard University Press; [etc., etc.], 1927, 376 pp. [in English].
47. CLAESSEN, Henri. Evolution and Evolutionism. In: Alan BARNARD & Jonathan SPENCER, eds. *The Routledge Encyclopedia of Social and Cultural Anthropology*. Second Edition. London & New York, Routledge 2002, pp. 325–332 [in English].
48. KROEBER, Alfred. Cultural and Natural Areas of Native North America. *University of California Publications in American Archaeology and Ethnology*. Vol. 38. University of California press Berkeley, California, 1939, 242 pp. [in English].
49. KROEBER, Alfred. *The Nature of Culture*. Chicago: University of Chicago Press, 1952, 437 pp. [in English].
50. LUPU, Nicolae. Die dakische Zivilization und ihre Beziehungen zur römischen Welt im 1. Jahrhundert v. u. Z. und 1. Jahrhundert u. Z. [The Dacian Civilization and Its Relations with the Roman World in the 1st Century BC and 1st Century AD]. *Forschungen zur Volks- und Landeskunde [Research on Folklore and Regional Studies]*, 1977, vol. 20, no. 2, pp. 23–39 [in German].
51. LUPU, Nicolae. Der Dakische Staat zur Zeit Burbistas [The Dacian State during the Time of Burbista]. *Forschungen zur Volks- und Landeskunde [Research on Folklore and Regional Studies]*, 1980, vol. 23, no. 1, pp. 25–38 [in German].
52. ŁUCZYK, Iwona. *Wojna w Ukrainie i jej wpływ na bezpieczeństwo żywnościowe na świecie [The War in Ukraine and Its Impact on Global Food Security]* [online] [viewed 20 September 2025]. Available from: <https://www.obserwatorfinansowy.pl/tematyka/makroekonomia/trendy-gospodarcze/wojna-w-ukrainie-i-jej-wplyw-na-bezpieczenstwo-zywnosciowe-na-swiecie/> [in Polish].
53. ORŁOWSKA-CHYŻ, Natalia. *Inwazja rosyjska a kryzys żywnościowy na Ukrainie i świecie [The Russian Invasion and the Food Crisis in Ukraine and the World]*. Warszawa [Warsaw]: Akademia Sztuki Wojennej [War Studies Academy], 2022, 42 pp. [in Polish].
54. PALMER, Leonard. Mycenaean and Minoan. Aegean Prehistory in the Light of the Linear B Tablets. *The American Journal of Philology*, vol. 84, no. 3 (July, 1963), pp. 304–308. DOI: <https://doi.org/10.2307/293117> [in English].
55. SAHLINS, Marshall. Culture and Environment: The Study of Cultural Ecology. In: Robert MANNERS & David KAPLAN, eds. *Anthropological Theory*. London and New York : Routledge, 2004, pp. 367–373 [in English].
56. SAHLINS, Marshall. Evolution: Specific and General. In: Robert MANNERS & David KAPLAN, eds. *Anthropological Theory: A Sourcebook*. London and New York : Routledge, 2004, pp. 229–241 [in English].
57. SANJEK, Roger. Boas, Franz. In: Alan BARNARD & Jonathan SPENCER, eds. *The Routledge Encyclopedia of Social and Cultural Anthropology*. Second Edition. London & New York: Routledge 2002, pp. 109–114 [in English].
58. WISSLER, Clark. *The American Indian, An Introduction to the Anthropology of the New World*. 2nd ed. Published by NY/London: Oxford University Press, 1922, 474 pp. [in English].
59. ZOLOTAREV, Alexander. The Ancient Culture of North Asia. *American Anthropologist*, 1938, vol. 40, issue 1, pp. 13–23. DOI: <https://doi.org/10.1525/aa.1938.40.1.02a00030> [in English].

Конфлікт інтересів

Автор не має потенційного конфлікту інтересів, який би міг вплинути на рішення про опублікування цієї статті.

Використання штучного інтелекту

Не використовувався.

Отримано / Received 30.10.2025

Рекомендовано до друку / Recommended for publishing 04.12.2025

Опубліковано / Published 09.12.2025